

Κάρολος Ιωσήφ Καβουλάκος,*
Γιώργος Γριτζάς**

13.

ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ.
ΜΙΑ ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ

Περίληψη

ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ παρουσιάζονται ορισμένες νέες μορφές της κοινωνίας πολιτών που αναδύθηκαν στην Ελλάδα κατά την εποχή της κρίσης, όπως το κίνημα των πλατειών και οι εναλλακτικοί πολιτικοί και οικονομικοί χώροι. Οι νέες αυτές μορφές εμπλούτισαν ποσοτικά και ποιοτικά και ανανέωσαν την κοινωνία πολιτών, συνέβαλαν στην αναζωογόνηση της δημοκρατίας και ενίσχυσαν το δημόσιο διάλογο, επιχειρώντας να αλλάξουν τον τρόπο κατανόησης της κρίσης και αναδεικνύοντας θέματα κοινωνικής ανισότητας και δημοκρατίας. Ωστόσο, η λειτουργία των νέων αυτών μορφών κοινωνίας πολιτών εμπεριέχει προβλήματα, αντιφάσεις και περιορισμούς και δημιουργεί μια σειρά από νέους προβληματισμούς για το μέλλον της συλλογικής δράσης.

Λέξεις κλειδιά: κοινωνία πολιτών, κοινωνικά κινήματα, το κίνημα των πλατειών, εναλλακτικοί πολιτικοί και οικονομικοί χώροι

* Λέκτορας στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

** Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. Εισαγωγή

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ σημειώθηκαν σημαντικές αλλαγές στην κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Οι αλλαγές αυτές αφορούν τόσο στη λειτουργία ήδη υφιστάμενων οργανώσεων, όπως οι ΜΚΟ (Σημίτη, 2015, Μπουρίκος, 2013), όσο και στην εμφάνιση και εξάπλωση για πρώτη φορά μορφών δράσης και διαμαρτυρίας που εκτείνονται από την αυθόρμητη διαμαρτυρία, την πολιτική ανυπακοή, τη διαμόρφωση εναλλακτικών πολιτικών και οικονομικών χώρων έως τις αντιδραστικές αντι-μεταναστευτικές δράσεις (Καβουλάκος και Κανδύλης, 2012, Kandylis and Kavoulakos, 2011). Στόχος του άρθρου δεν είναι να καλύψει το σύνολο των εξελίξεων στο χώρο της κοινωνίας πολιτών, αλλά να παρουσιάσει μια σειρά από συλλογικές δράσεις, οι οποίες φέρουν ορισμένα καινοτόμα χαρακτηριστικά και δίνουν προοπτικές ανανέωσης, ποσοτικού και ποιοτικού εμπλουτισμού της κοινωνίας πολιτών. Πιο συγκεκριμένα, θα αναφερθούμε στην εξέγερση του 2008, το κίνημα των πλατειών ή κατά άλλους «αγανακτισμένων», δράσεις πολιτικής ανυπακοής και τους εναλλακτικούς κοινωνικούς και πολιτικούς χώρους.

Οι νέες αυτές μορφές δείχνουν να ξεπερνούν προβλήματα και ελλείμματα που η εγχώρια και διεθνής συζήτηση είχε διαπιστώσει σε σχέση με τη λειτουργία της κοινωνίας πολιτών. Πιο συγκεκριμένα, στην εγχώρια συζήτηση —παρά τις αμφισβητήσεις (Σωτηρόπουλος, 2004, Αφουξενίδης, 2004, 2015, Kousis, 2003)—, κυριαρχεί η άποψη ότι η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα είναι ισχνή ή ατροφική. Ως σημαντικοί παράγοντες που δεν επέτρεψαν την ανάπτυξη μιας ισχυρής και αυτόνομης κοινωνίας πολιτών έχουν προβληθεί το υπερτροφικό, πελατειακό κράτος, η κυριαρχία των κομμάτων στη δημόσια σφαίρα και η μεγάλη σημασία των οικογενειακών και συγγενικών δικτύων στην κοινωνική αναπαραγωγή (Μαυρογορδάτος, 1988, Μουζέλης, 1987, Τσουκαλάς, 1985, Χαραλάμπης, 1989, Mouzelis and Pagoulatos, 2002, Sotiropoulos, 2014). Παράλληλα, τόσο στη διεθνή όσο και στην εγχώρια συζήτηση η αυτονομία της κοινωνίας πολιτών από το κράτος και την αγορά έχει αμφισβητηθεί. Σε πολλές έρευνες η κοινωνία πολιτών δεν παρουσιάζεται και συχνά δεν αντιμετωπίζεται ως ένας αυτόνομος χώρος αλλά ως συμπλήρωμα των υπαρχόντων κατεστημένων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών δομών, δηλαδή ως παράγοντας που μπορεί να καλύψει τις αδυναμίες του κράτους και τις αποτυχίες της αγοράς. Αυτό είναι πρόδηλο σε πολλές έρευνες που αντιμετωπίζουν την κοινωνία πολιτών (κυρίως τις ΜΚΟ) ως παραγωγό προνοιακών, κοινωνικών, περιβαλλοντικών και άλλων υπηρεσιών που το κράτος και η αγορά δεν

παράγουν. Συναφής με τα παραπάνω είναι η αμφισβήτηση της ικανότητας των φορέων της κοινωνίας πολιτών να συνεισφέρουν στη λειτουργία της δημοκρατίας και τον εμπλουτισμό του δημόσιου διαλόγου (Mercer, 2002, Αφουξενίδης, 2015, Μποτετζάγιας, 2006, Σημίτη, 2014), να εκπληρώσουν δηλαδή μία από τις βασικότερες προσδοκίες που αναπτύχθηκε γύρω από την έννοια της κοινωνίας πολιτών. Συνοπτικά, η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα παρουσιάζοταν στον προ κρίσης επιστημονικό διάλογο ως μικρή σε μέγεθος, με περιορισμένη αυτονομία από το κράτος και τα κόμματα και αδύναμη να συμβάλει σημαντικά στην ενίσχυση της δημοκρατικής λειτουργίας και του δημόσιου διαλόγου.

Στον αντίποδα αυτών —στον έναν ή τον άλλο βαθμό— βρίσκονται τα κινήματα, οι συλλογικές δράσεις διαμαρτυρίας και οι εναλλακτικοί χώροι που αναπτύχθηκαν στην Ελλάδα της κρίσης. Ειδικότερα, θα υποστηρίξουμε ότι την τρέχουσα περίοδο οι νέες οργανώσεις και δράσεις που εμφανίστηκαν συμβάλλουν, αφενός, σε μια ποσοτική μεγέθυνση της κοινωνίας πολιτών. Αφετέρου, εμφανίζουν ένα συγκριτικά μεγάλο βαθμό αυτονομίας από το κράτος, τα κόμματα και την αγορά, συμβάλλουν δε με πολλαπλούς τρόπους στην αναζωογόνηση της δημοκρατίας, ενισχύοντας τη συμμετοχική κουλτούρα μέσα από τη δημοκρατική (ή και συχνά αμεσοδημοκρατική) τους λειτουργία και εμπλουτίζοντας τη δημόσια συζήτηση, όχι μόνο αλλάζοντας τον τρόπο κατανόησης της κρίσης και αναδεικνύοντας θέματα κοινωνικής ανισότητας και δημοκρατίας, αλλά και προτείνοντας μέσα από την ίδια τους τη δράση μορφές αντιμετώπισής της και ευρύτερα μορφές οργάνωσης και λειτουργίας της οικονομίας, της κοινωνίας και της πολιτικής. Ωστόσο, η λειτουργία των νέων αυτών μορφών κοινωνίας πολιτών εμπεριέχει προβλήματα, αντιφάσεις και περιορισμούς που θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε.

Στην πρώτη ενότητα θα ασχολήθουμε κυρίως με το αποκαλούμενο «κίνημα των πλατειών» ή κατά άλλους το «κίνημα των αγανακτισμένων», και δευτερευόντως με την εξέγερση του Δεκέμβρη του 2008, τις δράσεις «δεν πληρώνω» που αναπτύχθηκαν σχετικά με το θέμα των διοδίων, τις δράσεις επανασύνδεσης του ρεύματος σε νοικοκυριά που αδυνατούσαν να το πληρώνουν και δράσεις ακύρωσης πλειστηριασμών. Ο λόγος που επιλέξαμε να περιοριστούμε σε αυτές τις συλλογικές δράσεις και τα κινήματα είναι το γεγονός ότι είχαν πανελλήνιο χαρακτήρα. Έτσι, δεν θα αναφερθούμε σε άλλα κινήματα με έντονη δράση και μεγάλη συμβολική σημασία, όπως το κίνημα ενάντια στην ανοιχτή εξόρυξη του χρυσού στη Χαλκιδική, το κίνημα των καθαριστριών του Υπουργείου Οικονομικών κ.ά., καθώς δεν μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι προκάλεσαν ευρύτερες σημαντικές επιπτώσεις στην κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Στη δεύτερη

ενότητα θα αναφερθούμε στην ποικιλία των μορφών των εναλλακτικών πολιτικών και οικονομικών χώρων αναζητώντας τα βασικά χαρακτηριστικά της κάθε μορφής, καθώς και τους περιορισμούς, τα προβλήματα και τις αντιφάσεις τους. Το άρθρο καταλήγει με τη διατύπωση ορισμένων ερωτημάτων σχετικά με το μέλλον της συλλογικής δράσης.

2. Κοινωνικά κινήματα και δράσεις διαμαρτυρίας στην εποχή της κρίσης

Η κρίση άρχισε να γίνεται φανερή στην καθημερινή ζωή της μεγάλης πλειονότητας των πολιτών το 2010, αμέσως μετά την υπογραφή του πρώτου μνημονίου με την Τρόικα. Ωστόσο, μια καλύτερη κατανόηση των εξελίξεων στα κοινωνικά κινήματα και στις συλλογικές δράσεις διαμαρτυρίας της τρέχουσας περιόδου οφείλει να συμπεριλάβει ένα σημαντικό γεγονός διαμαρτυρίας που συνέβη λίγο πριν την κρίση, την εξέγερση του Δεκεμβρη του 2008, καθώς σε αυτή εμφανίστηκαν ορισμένα νέα χαρακτηριστικά τα οποία επαναλήφθηκαν στη συνέχεια.

Η εξέγερση εκείνη προκλήθηκε από τη δολοφονία ενός δεκαπεντάχρονου μαθητή από έναν αστυνομικό. Οι διαμαρτυρίες είχαν μαζικό χαρακτήρα και διήρκεσαν για περίπου ένα μήνα. Σε αυτές συμμετείχαν κυρίως μαθητές, φοιτητές, νέοι εργαζόμενοι και μετανάστες, πολλοί από τους οποίους δεν είχαν προηγούμενη δραστηριοποίηση, συμβάλλοντας στη ριζοσπαστικοποίηση νέων κυρίως ανθρώπων και την απόκτηση νέων εμπειριών συμμετοχής σε αυθόρμητες και αυτο-οργανωμένες δράσεις. Η εξέγερση δεν εξέπεμψε ένα σαφές πολιτικό μήνυμα, αλλά περιείχε ένα διάσπαρτο και διάχυτο —και από αυτή την άποψη δυσανάγνωστο— προβληματισμό για την περιθωριοποίηση της νεολαίας και δευτερεύοντως των μεταναστών. Η εξέγερση χαρακτηρίστηκε από έντονα βίαια γεγονότα συγκρούσεων, καταστολής, καταστροφών και λεηλασιών. Ωστόσο, πέρα από τη βία, η οποία αποτέλεσε το αποκλειστικό αντικείμενο προβολής των ΜΜΕ και κυριάρχησε στις πολιτικές συζητήσεις της εποχής, η εξέγερση εκείνη έφερε μια σειρά από καινοτόμα στοιχεία συλλογικής δράσης. Τέτοια είναι η απουσία συγκεκριμένου οργανωτικού φορέα, η αυθόρμητη εκδήλωση διαμαρτυριών σε πολλαπλούς χώρους, η ευρεία χρήση νέων τρόπων επικοινωνίας όπως μηνυμάτων κινητών τηλεφώνων και νέων μέσων κοινωνικής δικτύωσης, η τεράστια γεωγραφική διασπορά των διαμαρτυριών σχεδόν σε όλη τη χώρα και η εισαγωγή νέων μορφών διαμαρτυρίας και λήψης αποφάσεων, όπως η κατάληψη του κεντρικού κτιρίου της ΓΣΕΕ, όπου διοργανώνονταν καθημερινά λαϊκές συνελεύσεις, οι καταλήψεις ρα-

διοφωνικών και τηλεοπτικών σταθμών με στόχο τη μετάδοση πολιτικών μηνυμάτων, οι καταλήψεις δημαρχείων και πανεπιστημίων, οι παρεμβάσεις σε θεατρικές παραστάσεις κ.ά. (Vradis and Dalakoglou, 2011, Kotronaki and Seferiadis, 2012). Συνολικά, η εξέγερση δημιούργησε μια σημαντική δυναμική ανανέωσης της κοινωνίας πολιτών, καθώς μετά το τέλος των διαμαρτυριών εμφανίστηκαν νέες πολιτικές ομάδες και κοινωνικές ή συνδικαλιστικές οργανώσεις και δράσεις: νέα συνδικάτα βάσης, νέες καταλήψεις και κοινωνικά κέντρα, νέες λαϊκές συνελεύσεις γειτονιάς ακόμα και νέοι αυτοδιαχειριζόμενοι χώροι πρασίνου στο κέντρο της Αθήνας (Petrovoulou, 2010, Vradis and Dalakoglou, 2011).

Από το ξέκινημα της κρίσης η κοινωνική διαμαρτυρία διογκώθηκε και πολλαπλασιάστηκε. Από το Φεβρουάριο του 2010 ως το Φεβρουάριο του 2012 καταγράφηκαν εικοσιπέντε μεγάλα γεγονότα διαμαρτυρίας στα οποία συμμετείχε μεγάλος αριθμός ατόμων (από 5.000 ως 500.000) που προερχόταν από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες ή οργανώσεις. Είχαν επίκεντρο την Αθήνα με ταυτόχρονη εκδήλωση διαμαρτυριών σε πολλές περιοχές της χώρας, εκφράστηκε η εναντίωση στις ασκούμενες πολιτικές λιτότητας και διατυπώθηκαν αιτήματα σχετικά με την κοινωνική δικαιοσύνη και την ισότητα και (Kousis and Kanellopoulos, 2013). Αναμφισβήτητα το σημαντικότερο γεγονός διαμαρτυρίας έλαβε χώρα στις πλατείες μικρών και μεγάλων πόλεων όλης της χώρας την άνοιξη και το καλοκαίρι του 2011. Οι διαμαρτυρίες αυτές αποκαλέστηκαν από πολλούς ως «κίνημα των αγανακτισμένων», αντιγράφοντας την ονομασία του αντίστοιχου κινήματος Indignados που αναπτύχθηκε λίγο νωρίτερα στην Puerta del Sol της Μαδρίτης. Ωστόσο, στον επιστημονικό διάλογο αρκετοί ερευνητές προτίμησαν να το βαφτίσουν «κίνημα των πλατειών», λόγω του ότι οι κεντρικές πλατείες 38 πόλεων της χώρας και πολλές μικρότερες πλατείες γειτονιών της Αθήνας φάνηκε για το διάστημα των διαμαρτυριών να επανακτούν το χαρακτήρα τους ως δημόσιων χώρων, ως χώρων δηλαδή διαβούλευσης, δημοκρατίας, συλλογικής ζωής και διαμαρτυρίας (Leontidou, 2013, Dalakoglou, 2012, Καβουλάκος, 2013). Η πιο σημαντική έκφραση του κινήματος αυτού ήταν η πλατεία Συντάγματος. Στο Σύνταγμα η διαμαρτυρία χαρακτηρίστηκε σε ένα βαθμό από την εκπομπή αντιφατικών πολιτικών μηνυμάτων (Kaika and Karaliotas, 2014), τα οποία σχετίζονται με την πολιτική και κοινωνική ετερογένεια των συμμετεχόντων. Η ετερογένεια αυτή μπορεί να αποδοθεί, αφενός, στην απουσία συγκεκριμένου οργανωτικού φορέα, καθώς η αρχική πρόσκληση για διαμαρτυρία δεν πραγματοποιήθηκε από κάποια πολιτική ή κοινωνική οργάνωση αλλά στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και, αφετέρου, στο γεγονός ότι η διαμαρτυρία ενάντια στην πολιτική της λιτότητας είχε σχεδόν πάνδημο χαρακτήρα. Η

πολιτική ετερογένεια των συμμετεχόντων εκφράστηκε «χωροταξικά» καθώς στο πάνω μέρος της πλατείας απέναντι από το κοινοβούλιο συγκεντρωνόταν καθημερινά ένα πλήθος χωρίς εμφανή πολιτική ταυτότητα με μάλλον συντηρητικές, πατριωτικές ή και απολιτικές προσεγγίσεις, ενώ στο κάτω μέρος η κατάληψη ήταν μόνιμη και το πλήθος που συγκεντρωνόταν ήταν συγκριτικά πιο ομοιογενές, με εμφανείς αναφορές στον αριστερό και ελευθεριακό χώρο. Συνολικά, η πλατεία Συντάγματος λειτούργησε ως κέντρο διαμαρτυρίας και αντίστασης. Εκεί κατέληγαν πορείες, ενώ δεν απουσίασαν οι συγκρούσεις με τις δυνάμεις καταστολής. Ωστόσο, οι συγκρούσεις αυτές διέφεραν ριζικά από τις αντίστοιχες του Δεκέμβρη του 2008, εξαιτίας του γεγονότος ότι οι συμμετέχοντες τήρησαν μια αμυντική στάση προστασίας των συγκεντρώσεων και της κατάληψης, αποφεύγοντας επιθετικές ενέργειες.

Πέρα από τους εσωτερικούς διαχωρισμούς και τις συγκρούσεις που χαρακτήρισαν κυρίως τις εκδηλώσεις της πλατείας Συντάγματος, πανελλαδικά το κίνημα των πλατειών χαρακτηρίστηκε από αυθορμητισμό, άρνηση εκ μέρους του πλήθους των οργανωμένων πολιτικών δυνάμεων, διάρκεια της διαμαρτυρίας, διάχυση των δράσεων στον αστικό και εθνικό χώρο, αυτοοργάνωση μιας κοινοτικής ζωής πάνω στις κατελημμένες πλατείες και υιοθέτηση αμεσοδημοκρατικών διαδικασιών διαβούλευσης και λήψης αποφάσεων (Καβουλάκος, 2013, Κιουπκιολής, 2014).

Οι διαδικασίες και οι πρακτικές που ακολουθήθηκαν στις πλατείες θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως μια προσπάθεια για «ένα ξεκίνημα από την αρχή». Κόμματα και πολιτικές οργανώσεις, σημαίες και πολιτικά σύμβολα δεν γίνονταν αποδεκτά στις πλατείες. Τα μέλη των κομμάτων και των πολιτικών οργανώσεων συμμετείχαν σε όλες τις διαδικασίες ως φυσικά πρόσωπα και όχι ως εκπρόσωποι των οργανώσεών τους. Με αυτή την έννοια, οι πλατείες αποτέλεσαν έναν αυτόνομο χώρο που επιζητούσε την πλήρη ανεξαρτησία του από κάθε προηγούμενη οργανωτική μορφή. Έτσι, οι ίδιες οι πλατείες με τις δικές τους οργανωτικές δομές που κατασκευάστηκαν επιτόπου από τους συμμετέχοντες (Dalakoglou, 2012), απέκτησαν έναν καταστατικό χαρακτήρα, επιχείρησαν δηλαδή να επανασυστήσουν πολιτικές διαδικασίες, να διαμορφώσουν πολιτικά προγράμματα, να επανατοποθετήσουν πολιτικές, κοινωνικές και ανθρώπινες αξίες, συνεργασίας, έκφρασης, συλλογικής ζωής και οργάνωσης της καθημερινότητας. Στο πλαίσιο αυτό, οι διαδικασίες των καθημερινών συνελεύσεων διαμορφώθηκαν μετά από εκτενείς συζητήσεις και στόχευαν στην εξασφάλιση της μέγιστης δυνατής και ισοδύναμης συμμετοχής όλων των παρευρισκόμενων. Η καθημερινή, επίμονη και εξαντλητική διαδικασία των συνελεύσεων είχε διττό καταστατικό χαρακτήρα. Αφενός, επιχείρησε, σε μια λο-

γική αυτοδιαμόρφωσης ενός νεοσύστατου υποκειμένου, να μορφοποιήσει πολιτικά το ετερογενές πλήθος των συμμετεχόντων, το οποίο η ίδια η συνέλευση ρητά αναγνώριζε ότι αποτελείται από ανθρώπους με διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες. Αφετέρου, αναζήτησε λύσεις για την υπέρβαση της κρίσης και την οργάνωση της πολιτικής ζωής με νέες αρχές και διαδικασίες.

Η ζωή στις κατελημμένες πλατείες οργανώθηκε με κοινοτικό τρόπο με βάση τις αρχές της αυτοοργάνωσης και της αλληλεγγύης. Ειδικά στην πλατεία Συντάγματος, μέσα σε λίγες μέρες από την πρώτη συγκέντρωση, διαμορφώθηκε μια νέα κοινοτική ζωή μακριά από την κυριαρχία του κράτους και των αγοραίων σχέσεων. Οργανώθηκαν υποδομές και υπηρεσίες απαραίτητες για την καθημερινή διαβίωση, την προστασία και την πολιτική εργασία των καταληψιών: στήθηκαν τέντες και σκηνές, οργανώθηκαν κουζίνα, φαρμακείο, ομάδα πρώτων βοηθειών, ραδιοφωνικός σταθμός, διαδικτυακή ιστοσελίδα, δραστηριότητες καλλιτεχνικής έκφρασης και δημιουργικής δραστηριότητας για παιδιά, ενώ στη βάση ελεύθερης και εθελοντικής συμμετοχής δημιουργήθηκαν ομάδες: νομικών, εξορμήσεων, σίτισης, καθαρισμού, καλλιτεχνών, στήριξης, περιφρούρησης, επικοινωνίας και φύλου. Στο πλαίσιο αυτό, γεννήθηκαν εναλλακτικά εγχειρήματα, τα οποία συνέχισαν τη δράση τους και μετά το τέλος των διαμαρτυριών όπως η Τράπεζα Χρόνου της Αθήνας, το Ανταλλακτικό Παζάρι Αλληλεγγύης και η ομάδα πολυμέσων Πραγματική Δημοκρατία.

Στα ψηφίσματα των συνελεύσεων κεντρικό ζήτημα αναδεικνύεται η αντιδημοκρατική λειτουργία των κέντρων λήψης των αποφάσεων. Με αυτή συνδέεται η καταστολή των διαμαρτυριών και σε αυτή αποδίδονται η κοινωνική αδικία και οι κοινωνικές ανισότητες. Έτσι, οι λύσεις που προβάλλονται για την υπέρβαση της κρίσης όπως η διαγραφή του χρέους, η αναδιανομή του εισοδήματος, η εθνικοποίηση των τραπεζών, η μείωση των ωρών εργασίας, τα κοινωνικά δικαιώματα είναι άμεσα συνδεδεμένες με την αλλαγή στην πολιτική ζωή. Τα ψηφίσματα συχνά καταλήγουν στο «να πάρουμε τη ζωή στα χέρια μας». Με άλλα λόγια, το ίδιο το υποκείμενο της συλλογικής δράσης των πλατειών που λειτουργεί στη βάση της δημοκρατίας, της αυτο-οργάνωσης και της αυτοδιαχείρισης προβάλλεται ως η λύση του προβλήματος (Καβουλάκος, 2013). Προφανώς δεν πρόκειται για μια λύση άμεσα εφαρμόσιμη και γενικεύσιμη στο επίπεδο της επίσημης πολιτικής. Από αυτή την άποψη οι πλατείες δεν συνέβαλαν στη διατύπωση ενός σαφούς και συνεκτικού πολιτικού προγράμματος, όπως άλλωστε συμβαίνει σχεδόν πάντα σε αντίστοιχες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας. Συνέβαλαν, ωστόσο στην αμφισβήτηση των κυρίαρχων ερμηνειών της κρίσης και στη διαμόρφωση νέων συλλογικών εμπειριών που ενδυνάμωσαν τους συμ-

μετέχοντες και διέχυσαν στοιχεία μιας νέας κουλτούρας συμμετοχικότητας, δημοκρατίας, αυτο-οργάνωσης, αυτοδιαχείρισης και κοινοτισμού.

Το κίνημα των πλατειών, όπως άλλωστε και η εξέγερση του 2008, αποτέλεσε ένα γεγονός διαμαρτυρίας χωρίς φανερό συνέχεια. Οι πλατείες αποτέλεσαν μια στιγμή. Τα βασικά χαρακτηριστικά του κινήματος, δηλαδή η αυτο-οργάνωση και η άμεση δημοκρατία, δεν επέτρεψαν τη δημιουργία μιας οργανωτικής συνέχειας. Ούτε, όμως, στο επίπεδο της διαμαρτυρίας υπήρξε κάποια αντίστοιχη συνέχεια. Την περίοδο που ακολούθησε η συχνότητα και ο όγκος της διαμαρτυρίας μειώθηκαν σημαντικά. Αυτό μπορεί να αποδοθεί τόσο στην αρνητική εμπειρία της έντονα βίαιης αστυνομικής καταστολής του κινήματος όσο και στην απογοήτευση που δημιούργησε η απουσία άμεσων χειροπιαστών αποτελεσμάτων που κατέδειξε την αδυναμία άσκησης επιρροής στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Σε ένα βαθμό οι προσδοκίες αλλαγής της πολιτικής της λιτότητας μετατέθηκαν από τη διαμαρτυρία στην εκλογική συμπεριφορά. Δεν είναι τυχαίο ότι στις εκλογές που ακολούθησαν το 2012, το 2014 και το 2015 τα κόμματα που άσκησαν τις πολιτικές αυτές συρρικνώθηκαν δραματικά, ενώ αντίστροφη πορεία είχαν τα κόμματα που τους άσκησαν κριτική. Δεν είναι επίσης τυχαίο ότι η εμφάνιση αυθόρμητων κινητοποιήσεων μέσα από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και δίχως οργανωτική ομπρέλα εμφανίστηκε ξανά μετά την εκλογική νίκη και τη δημιουργία της κυβέρνησης του ΣΥΡΙΖΑ. Μόνο που αυτή τη φορά και για πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία της χώρας, οι κινητοποιήσεις αυτές δεν είχαν στόχο τη διαμαρτυρία αλλά την υποστήριξη της κυβέρνησης. Όσο γράφονταν οι γραμμές αυτές οι κινητοποιήσεις υποστήριξης της κυβέρνησης διαφέρουν ριζικά από αυτές του 2011 καθώς παρά κάποιες προσπάθειες δεν υπάρχουν τα στοιχεία της συλλογικής διαβούλευσης, της άμεσης δημοκρατίας ή της κοινοτικής ζωής.

Το πνεύμα, οι διαδικασίες και οι πρακτικές του κινήματος των πλατειών παρέμεινε ζωντανό και διαχύθηκε μέσα από τους εναλλακτικούς κοινωνικούς και πολιτικούς χώρους που άνθισαν αμέσως μετά. Στον αντίποδα της μετάθεσης των προσδοκιών αλλαγής της πολιτικής από τη διαμαρτυρία στα πολιτικά κόμματα, αναπτύχθηκε ένας ιδιαίτερα πολιτικοποιημένος εναλλακτικός χώρος, ο οποίος αναπαράγοντας τις εμπειρίες και τις πρακτικές του κινήματος των πλατειών, όπως την άμεση δημοκρατία και την κοινοτική οργάνωση, στοχεύει στην άμεση αντιμετώπιση των συνεπειών της κρίσης και των πολιτικών λιτότητας και την άμεση αλλαγή της καθημερινής ζωής μέσα από την εφαρμογή διαφορετικών αξιών, αρχών και αντιλήψεων.

Ως ένα βαθμό, μπορεί να υποστηριχθεί ότι σε αυτή την κατεύθυνση άνθισης των εναλλακτικών χώρων συνέβαλαν και οι ποικίλες και εκτετα-

μένες δράσεις πολιτικής ανυπακοής όπως αυτές που ακολούθησαν οι πρωτοβουλίες «δεν πληρώνω» με αντικείμενο την αύξηση του κόστους των διοδίων, οργανωμένες ή άτυπες πρωτοβουλίες επανασύνδεσης του ρεύματος σε νοικοκυριά καθώς και πρωτοβουλίες για την αποφυγή των πλειστηριασμών. Αν και είναι εξαιρετικά δύσκολο να συμπυκνώσει κανείς τα κοινά χαρακτηριστικά των παραπάνω δράσεων που ήταν διάσπαρτες και ποικίλες, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η διάχυση πρακτικών καθώς και μιας κουλτούρας υπεράσπισης βασικών δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στη στέγη, την ενέργεια και τη μετακίνηση σε ευθεία αντίθεση με τους τυπικούς νομικούς κανόνες και παρά την έντονη καταστολή, τη σύντομη ή αποσπασματική παρουσία των πρωτοβουλιών και το μερικό χαρακτήρα των αιτημάτων, συνέβαλε στην αμφισβήτηση της κυρίαρχης πολιτικής και της κυρίαρχης ερμηνείας της κρίσης και ανέδειξε τη σημασία της αυτοοργάνωσης. Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι σε κάποιες περιπτώσεις οι δράσεις πολιτικής ανυπακοής συνδυάστηκαν άμεσα —από τις ίδιες ομάδες και πρωτοβουλίες— με μια παράλληλη διαμόρφωση εναλλακτικών δράσεων και θεσμών που θα εξετάσουμε στην επόμενη ενότητα.

3. Εναλλακτικοί πολιτικοί και οικονομικοί χώροι

Πριν από την κρίση οι εναλλακτικοί πολιτικοί και οικονομικοί χώροι ήταν ελάχιστοι, με περιορισμένο αριθμό μελών και δίχως σημαντική κοινωνική απήχηση. Στα χρόνια της κρίσης και κυρίως μετά το 2011 πολλαπλασιάστηκαν διαμορφώνοντας ένα ριζικά διαφορετικό τοπίο μέσα στο οποίο άνθισε μια πληθώρα και ποικιλία εναλλακτικών εγχειρημάτων και πρακτικών όπως τοπικά συμπληρωματικά νομίσματα, τράπεζες χρόνου, κοινωνικά ιατρεία, κοινωνικά φαρμακεία, κοινωνικά παντοπωλεία, αγορές χωρίς μεσάζοντες, συλλογικές κουζίνες, κοινωνικά κέντρα, καταλήψεις, οικοκοινότητες, μορφές κοινωνικά υποστηριζόμενης γεωργίας, μη κερδοσκοπικοί συνεταιρισμοί, συνεργατικές επιχειρήσεις, κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις (ΚοινΣΕπ), κοινωνικά ή συνεταιριστικά φροντιστήρια, αυτοδιαχειριζόμενα ωδεία, αυτοδιαχειριζόμενοι πολιτιστικοί χώροι, αυτοδιαχειριζόμενοι αστικοί αγροί, κ.ά. Έχουν γίνει αρκετές προσπάθειες καταγραφής και χαρτογράφησης τους.¹ Ωστόσο, σε όλες τις προσπάθειες υπάρχουν μεθοδολογικά προβλήματα που σε ένα βαθμό πρέπει να απο-

1. Βλ. ενδεικτικά <http://www.enallaktikos.gr>, <http://www.solidarity4all.gr/>, <http://organosi20.gr/>, <http://omikronproject.gr/>. Η πιο συστηματική έρευνα πραγματοποιήθηκε στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών από τον Α. Αφουξενίδη και έδειξε ότι πεντακόσια περίπου εναλλακτικά εγχειρήματα δημιουργήθηκαν τα τελευταία χρόνια.

δοθούν στη ρευστότητα του χώρου, το γεγονός δηλαδή ότι μια ομάδα/συλλογικότητα/οργάνωση δραστηριοποιείται σε πολλές μορφές δράσεων και εγχειρημάτων με αποτέλεσμα να καταγράφεται πολλές φορές. Χωρίς λοιπόν να υποστηρίζουμε μια μεθοδολογική ορθότητα, παραθέτουμε ενδεικτικά τα στοιχεία μιας έρευνας καταγραφής των εναλλακτικών εγχειρημάτων στην Αττική που πραγματοποιήσαμε στο διαδίκτυο την άνοιξη του 2014. Η έρευνα έδειξε ότι στην Αττική υπάρχουν 68 κοινωνικά ιατρεία και κοινωνικά φαρμακεία, 19 κοινωνικά παντοπωλεία, 71 κοινωνικά, αυτοδιαχειριζόμενα ή συνεταιριστικά φροντιστήρια και ωδεία, 58 ομάδες και οργανώσεις που οργανώνουν αγορές χωρίς μεσάζοντες, 47 ομάδες και οργανώσεις που οργανώνουν συλλογικές κουζίνες, 84 τράπεζες χρόνου, τοπικά εναλλακτικά νομίσματα καθώς και ομάδες και οργανώσεις που οργανώνουν ανταλλακτικά ή χαριστικά παζάρια, 13 ομάδες που αποτελούν ή υποστηρίζουν οικοκοινότητες, 23 αυτοδιαχειριζόμενοι αστικοί λαχανόκηποι, 38 κοοπερατίβες με διάφορα αντικείμενα, 140 κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις και 27 συνεταιρισμοί.

Αν και η ποικιλία και η πολυμορφία τους καθιστά προβληματική κάθε γενίκευση, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι τα εγχειρήματα και οι πρακτικές αυτές παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές σε σχέση με άλλες γνωστές μορφές της κοινωνίας πολιτών, όπως οι ΜΚΟ και τα ιδρύματα, καθώς συνήθως έχουν άτυπο χαρακτήρα, στηρίζονται στην αυτοοργάνωση, συχνά δεν διαθέτουν νομική υπόσταση, είναι οικονομικά ανεξάρτητα από το κράτος και την αγορά, λαμβάνουν τις αποφάσεις τους μέσα από δημοκρατικές ή αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες, αναπτύσσουν πολιτικό λόγο αμφισβήτησης των κυρίαρχων πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών πρακτικών ή/και των κυρίαρχων αξιών και τρόπων ζωής, επιχειρούν δε να ενσωματώσουν στην καθημερινή τους λειτουργία μια σειρά από αξίες, όπως η αλληλεγγύη, η αμοιβαιότητα, η ισότητα, ο σεβασμός στη διαφορετικότητα, το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού, η προστασία του περιβάλλοντος κ.ά.

Τα περισσότερα από τα χαρακτηριστικά αυτά δικαιολογούν την επιλογή του όρου «εναλλακτικοί πολιτικοί και οικονομικοί χώροι», καθώς ως εναλλακτικά εγχειρήματα ορίζονται οι συλλογικές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές πρακτικές, οι οποίες, αφενός, επιχειρούν να αποστασιοποιηθούν και να απεξαρτηθούν από τον καπιταλισμό και το κράτος και, αφετέρου, όχι απλά αναπτύσσουν ένα ριζοσπαστικό πολιτικό λόγο αλλά επιδιώκουν να εφαρμόσουν στην πράξη αξίες οι οποίες έρχονται σε αντίθεση με τις κυρίαρχες στοχεύοντας στην αλλαγή της καθημερινής ζωής, των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών αξιών και πρακτικών, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις η λειτουργία τους προτείνεται ως ένα μοντέλο που στο μέλλον θα μπορούσε να γενικευτεί (Jonas, 2010). Δεν πρόκειται συνεπώς

για εγχειρήματα τα οποία συνιστούν απλά έναν τρίτο τομέα που συμπληρώνει το κράτος και την ιδιωτική οικονομία.

Ωστόσο, το σύνολο των παραπάνω χαρακτηριστικών δεν απαντάται σε όλα τα εναλλακτικά εγχειρήματα. Ο χώρος των εναλλακτικών εγχειρημάτων είναι ποικίλος όχι μόνο ως προς τις μορφές και τους τομείς των δραστηριοτήτων τους αλλά και ως προς τα πολιτικά και αξιακά τους χαρακτηριστικά² και τις πρακτικές. Συνεπώς, η αναλυτική παρουσίαση των χαρακτηριστικών της κάθε μορφής εναλλακτικού χώρου καθίσταται εξαιρετικά δύσκολη. Αυτό μπορεί να αποδοθεί στις διαφορετικές τοπικές συνθήκες ανάδυσης και ανάπτυξής τους όπως επίσης στην ιδιαίτερη σύνθεση του κάθε εναλλακτικού εγχειρήματος, καθώς η δημιουργία και λειτουργία τους δεν υπακούει σε συγκεκριμένους κανόνες και μοντέλα, αλλά εξαρτάται από τις αποφάσεις της κάθε συλλογικότητας. Ένας πρόσθετος λόγος που δυσχεραίνει την αναλυτική παρουσίαση των εναλλακτικών εγχειρημάτων είναι το γεγονός ότι στην Ελλάδα η εμπειρική έρευνα για τους εναλλακτικούς χώρους —παρά τις συστηματικές προσπάθειες που έχουν γίνει— δεν έχει ακόμα προλάβει να ανταποκριθεί επαρκώς στο εύρος και την ποικιλία του φαινομένου. Ενδεικτικά, η Σωτηροπούλου (2012) ερεύνησε τα τοπικά εναλλακτικά και συμπληρωματικά νομίσματα. Οι Παπαδόπουλος και Καβουλάκος (2013) ερεύνησαν τις αγορές χωρίς μεσάζοντες στην Κατερίνη και οι Αμανατίδου, Γριτζάς, Καβουλάκος (2015) τις τράπεζες χρόνου στην Αθήνα. Η Αδάμ (2012) μελέτησε τις Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις Περιορισμένης Ευθύνης, η Πετροπούλου (2013) τα αλληλέγγυα και συνεργατικά δίκτυα, ο Αγγελόπουλος (2013) τα εναλλακτικά εγχειρήματα στην περιοχή της Θεσσαλονίκης, ο Κιουπκιολής (2014) ορισμένους συνεταιρισμούς και κοινωνικά κέντρα, και οι Ανθοπούλου, Παρταλίδου και Κεχαγιά (2014) την κοινωνικά υποστηριζόμενη γεωργία. Ωστόσο, οι παραπάνω έρευνες δεν δίνουν μια πλήρη εικόνα.

Έτσι, εδώ θα περιοριστούμε σε μια σκιαγράφηση κάποιων γενικών χαρακτηριστικών των εναλλακτικών εγχειρημάτων. Θα επικεντρωθούμε, αφενός, στη σχέση των εγχειρημάτων αυτών με το κράτος, τα κόμματα και την αγορά και, αφετέρου, στη συμβολή τους στην εξάπλωση μιας συμμετοχικής και δημοκρατικής κουλτούρας στην ελληνική κοινωνία και στον εμπλουτισμό του δημόσιου διαλόγου. Η παρούσα αποτίμηση έχει προσωρινό χαρακτήρα, καθώς τα εναλλακτικά εγχειρήματα έχουν δυνα-

2. Στη διεθνή βιβλιογραφία το θέμα αυτό αποτελεί αντικείμενο μιας εξαιρετικά ενδιαφέρουσας και ευρείας θεωρητικής συζήτησης καθώς αντίστοιχων εμπειρικών ερευνών. Ενδεικτικά βλ. Fuhler, Jonas, 2003, Jonas, 2010, 2013, Lee, 2010, Gibson-Graham, 1996, 2006. Για μια σύνοψη του σχετικού διαλόγου βλ. Gritzas, Kavoulakos, 2015.

μικό χαρακτήρα και κανείς δεν είναι σε θέση να προβλέψει την εξέλιξή τους (Jonas, 2013).

Από τη γέννησή τους μέχρι την έλευση της νέας κυβέρνησης (2015), οι σχέσεις των περισσότερων εναλλακτικών εγχειρημάτων με το κράτος μπορούν να χαρακτηριστούν ως σχέσεις αμοιβαίας αδιαφορίας ή/και αποστασιοποίησης. Το κράτος δεν αναμειγνύεται, δεν εμποδίζει αλλά ούτε τα διευκολύνει, ενώ τα εναλλακτικά εγχειρήματα συνήθως ασκούν κριτική στο κράτος με έμφαση στις ασκούμενες πολιτικές ή την έλλειψη πολιτικής. Ωστόσο, η εικόνα είναι πολύ πιο σύνθετη. Κατ' αρχάς πρέπει να σημειώσουμε ότι οι μοναδικές μορφές εναλλακτικών εγχειρημάτων που έχουν νομική υπόσταση και υπόκεινται στους κανόνες δικαίου είναι οι διαφόρων ειδών συνεταιρισμοί και οι ΚοινΣΕπ, ενώ οι υπόλοιπες μορφές έχουν συνήθως άτυπο χαρακτήρα. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στα κοινωνικά ιατρεία, αρκετές δημοτικές αρχές υποστηρίζουν τη δράση τους μέσα από τη δωρεάν παροχή στέγης. Σε άλλες περιπτώσεις, όπως στις τράπεζες χρόνου, αρκετές δημοτικές αρχές «μιμούνται» τα εγχειρήματα ιδρύοντας οι ίδιες παρόμοιες δομές. Ωστόσο, συχνά αυτές δεν έχουν επιτυχία καθώς δεν είναι σε θέση να διαμορφώσουν εκείνες τις συνθήκες εμπιστοσύνης και συμμετοχής που είναι απαραίτητες για την επιτυχία τέτοιων πρωτοβουλιών. Σε κάποιες περιπτώσεις το κράτος εμφανίζει κατασταλτική διάθεση, όπως σε ορισμένα κοινωνικά κέντρα και τις αγορές χωρίς μεσάζοντες, ενώ σε μεμονωμένες περιπτώσεις έχουν ασκηθεί πολιτικές αστυνομικού ή φορολογικού ελέγχου κοινωνικών ιατρείων και εναλλακτικών τοπικών νομισμάτων. Η ίδρυση υπουργείου κοινωνικής αλληλεγγύης από την παρούσα κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ/ΑΝΕΛ καθώς και η φιλική της διάθεση απέναντι στα εγχειρήματα ενδέχεται να φέρει στο άμεσο μέλλον σημαντικές αλλαγές στη σχέση κράτους – εγχειρημάτων. Από τη μεριά των εγχειρημάτων, αν και η συνηθέστερη στάση είναι η κριτική και η αποστασιοποίηση και η απουσία διάθεσης συνεργασίας, σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στα κοινωνικά ιατρεία, στόχος τους είναι η προσωρινή υποκατάσταση των υπηρεσιών, που, εξαιτίας της κρίσης και των ασκούμενων πολιτικών, έπαψε να προσφέρει το κράτος.

Η σχέση των εναλλακτικών εγχειρημάτων με την αγορά είναι λιγότερο σύνθετη. Εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στα κοινωνικά φαρμακεία, κάποια από τα οποία λαμβάνουν προσφορές από ιδιωτικές επιχειρήσεις, τα περισσότερα εναλλακτικά εγχειρήματα εμφανίζονται αποστασιοποιημένα και κριτικά απέναντι στη λειτουργία της αγοράς, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στις τράπεζες χρόνου, τα εναλλακτικά νομίσματα, τις αγορές χωρίς μεσάζοντες, τις κοοπερατίβες και ορισμένους συνεταιρισμούς η κριτική αποστασιοποίηση δεν εμφανίζεται

μόνο ή πρωτίστως σε επίπεδο λόγου αλλά και στο επίπεδο της διαμόρφωσης ενός διαφορετικού υποδείγματος σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής με βάση διαφορετικές αξίες και αρχές λειτουργίας, όπως η ισότητα, η αμοιβαιότητα, ο σεβασμός του περιβάλλοντος και η δημοκρατική λειτουργία. Στις πιο ριζοσπαστικές τους εκδοχές, οι προσεγγίσεις και πρακτικές αυτές εμπεριέχουν μια σημαντική πολιτισμική διάσταση, μια κριτική του τρόπου καθημερινής ζωής και των αξιών που επιβάλλει η οικονομία της αγοράς και τελικά οδηγούν στη «έμπρακτη» διατύπωση ενός αιτήματος για υπαγωγή της οικονομίας στις κοινωνικές ανάγκες και τις αποφάσεις της «κοινωνίας».

Η πλειονότητα των εναλλακτικών εγχειρημάτων είναι αυτόνομη από τα κόμματα και οργανωτικά έχει προκύψει ή από αυτόνομες τοπικές κινηματικές ομάδες, εθελοντικές και άλλες προϋπάρχουσες οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών και δημοτικές παρατάξεις ή αυτά αποτελούν νέες συλλογικότητες, ορισμένες από τις οποίες γεννήθηκαν από τις τοπικές λαϊκές συνελεύσεις του κινήματος των πλατειών. Βέβαια, κάποια από τα κόμματα της Αριστεράς διάκινεται φιλικά απέναντι στους εναλλακτικούς χώρους, καθώς μοιράζεται μαζί τους ορισμένες κοινές αξίες, αντιλήψεις και κριτικές. Δεν είναι τυχαίο ότι μέλη των κομμάτων αυτών συμμετέχουν σε εναλλακτικά εγχειρήματα. Δημοτικές παρατάξεις με προνομιακές σχέσεις με κάποιο κόμμα της Αριστεράς έχουν διαμορφώσει ποικιλία εναλλακτικών εγχειρημάτων. Συνήθως, όμως, η λειτουργία των εγχειρημάτων αυτών, ειδικά στις περιπτώσεις που αυτά λαμβάνουν τις αποφάσεις τους με αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες, όταν εδραιωθούν, λειτουργούν με αυτονομία απέναντι στη δημοτική παράταξη και το αντίστοιχο κόμμα. Γενικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί κανείς ότι η ανάγκη διεύρυνσης της συμμετοχής των εγχειρημάτων και οι αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες αποτελούν στοιχεία που καθιστούν εξαιρετικά δυσχερή τον κομματικό τους έλεγχο. Ωστόσο, σε κεντρικό επίπεδο, κάποια κόμματα και κυρίως ο ΣΥΡΙΖΑ μέσα από το δίκτυο «Αλληλεγγύη για όλους» έχουν αναπτύξει σημαντική δράση στο χώρο των εναλλακτικών εγχειρημάτων. Η δράση αυτή, όμως, αφορά κυρίως σε εγχειρήματα κοινωνικής αλληλεγγύης, όπου δεν αναπτύσσονται σχέσεις αμοιβαιότητας και συνεπώς δεν απαιτείται σημαντική διεύρυνση του αριθμού των συμμετεχόντων.

Απαντώντας στο ερώτημα κατά πόσο συμβάλλουν τα εναλλακτικά εγχειρήματα στη διάχυση μιας συμμετοχικής κουλτούρας στην ελληνική κοινωνία, οδηγούμαστε σε ένα διαχωρισμό μεταξύ των εγχειρημάτων που αναπτύσσουν δράσεις αλληλεγγύης και εκείνων που έχουν χαρακτηρισμό αμοιβαιότητας. Στα εγχειρήματα αλληλεγγύης, όπως τα κοινωνικά ιατρεία, φαρμακεία, φροντιστήρια και παντοπωλεία, διαμορφώνονται σχέ-

σεις παρόχου-πελάτη, όπου οι «ωφελούμενοι» σπάνια έχουν τη δυνατότητα ή τη διάθεση να συμμετέχουν. Παρόμοια είναι συνήθως η κατάσταση στις αγορές χωρίς μεσάζοντες, όπου το μεγαλύτερο ποσοστό συμμετέχει μόνο στις αγορές και όχι στις αποφάσεις. Προβλήματα στην ανάπτυξη της ενεργούς συμμετοχής αντιμετωπίζουν και άλλες μορφές εναλλακτικών εγχειρημάτων όπως οι τράπεζες χρόνου και τα τοπικά εναλλακτικά νομίσματα, όπου ένα σημαντικό ποσοστό εγγεγραμμένων δεν πραγματοποιούν συναλλαγές ούτε συμμετέχουν στις τακτικές συνελεύσεις των μελών (Amanatidou κ.ά., 2015).

Πέρα από τα προβλήματα της συμμετοχικότητας, τα περισσότερα εγχειρήματα λαμβάνουν τις αποφάσεις τους στη βάση δημοκρατικών ή και αμεσοδημοκρατικών διαδικασιών. Συχνά ακολουθούνται διαδικασίες κυκλικής εναλλαγής σε θέσεις ευθύνης, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις οι αποφάσεις λαμβάνονται με ομοφωνία. Αναμφισβήτητα, οι δομές αυτές αποφάσεων συνεπάγονται την απουσία ηγετών και συμβάλλουν στην ενδυνάμωση των συμμετεχόντων και την εκπαίδευσή τους σε διαδικασίες δημοκρατικής διαβούλευσης και συναπόφασης. Πρόκειται για συλλογικές εμπειρίες που άμεσα ή έμμεσα συνδέονται με την εμπειρία του κινήματος των πλατειών (Kavoulakos κ.ά., υπό δημοσίευση, Κιουπκιολής, 2014).

Μέσα από αυτές τις δημοκρατικές διαδικασίες αλλά και τη συνολική λειτουργία των εγχειρημάτων, γίνεται δυνατή η ανάπτυξη μιας ριζικά διαφορετικής —σε σχέση με την κυρίαρχη— ερμηνείας της κρίσης, η διατύπωση μιας πολιτισμικής κριτικής που αναφέρεται στον τρόπο ζωής, τις αξίες και τις αρχές λειτουργίας της κοινωνίας, της οικονομίας και της πολιτικής και η ανάδειξη διαφορετικών προτύπων και αξιών που θέτουν στο επίκεντρό τους ανθρώπους και τις ανάγκες τους και αποτελούν μια προεικόνιση ενός «μετακαπιταλιστικού» μέλλοντος (Gibson-Graham, 2006), αν όχι τη διαμόρφωση ενός εναλλακτικού «υπαρκτού κόσμου» εδώ και τώρα.

Κλείνοντας, οφείλουμε να αναφερθούμε στο ζήτημα της βιωσιμότητας και μακροβιότητας των εγχειρημάτων. Το ζήτημα αυτό έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τη βιβλιογραφία (ενδεικτικά, Amin κ.ά., 2003, North, 2010, 2013, Schreven κ.ά., 2008, Lee, 2006, Gibson-Graham, 2006, 2008). Επιχειρώντας να το προσεγγίσουμε στο ελληνικό πλαίσιο, βρισκόμαστε κατ' αρχάς αντιμέτωποι με το ερώτημα κατά πόσο τα εναλλακτικά εγχειρήματα αποτελούν συλλογικές προσπάθειες, οι οποίες ταυτίζονται με την κρίση και όπως αναδύθηκαν στις συνθήκες της κρίσης θα τερματίσουν τη λειτουργία τους όταν αυτή περάσει. Μια σαφής και οριστική απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι αδύνατο να δοθεί, καθώς οι δυναμικές των εγχειρημάτων επηρεάζονται από πλήθος παραγόντων που δεν μπορούν να προβλεφθούν. Ωστόσο, θα μπορούσαμε γενικά να υποστηρίξουμε δύο πράγ-

ματα. Πρώτον, ότι το κριτήριο της βιωσιμότητας και μακροβιότητάς τους είναι η επιτυχία ή αποτυχία τους να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα συμμετοχικότητας, να διαχύσουν τις αξίες τους, να αντιμετωπίσουν ενδεχόμενη καταστολή ή τον εναγκαλισμό του κράτους και, τελικά, να αποτελέσουν ένα κρίσιμο και αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινής ζωής των συμμετεχόντων. Δεύτερον, ότι τα εγχειρήματα που είναι προσανατολισμένα κυρίως στην αλληλεγγύη και δεν διαμορφώνουν σχέσεις αμοιβαιότητας είναι πιο πιθανό να ολοκληρώσουν το βίο τους με το πέρας της κρίσης, καθώς για να επιβιώσουν, όταν οι άμεσες και πιεστικές ανάγκες θα έχουν υποχωρήσει, θα πρέπει να υποστούν μεγάλους και αβέβαιους έκβασης μετασχηματισμούς.

4. Συμπεράσματα

Κατά την περίοδο της κρίσης, η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα ανανεώθηκε και εμπλουτίστηκε μέσα από σειρά νέων καινοτόμων κινηματικών δράσεων, εναλλακτικών πολιτικών και οικονομικών χώρων και πρακτικών, που διαθέτουν μεγαλύτερη αυτονομία από τα κόμματα, το κράτος και την αγορά, και που συνέβαλαν στη διάχυση μιας συμμετοχικής και δημοκρατικής κουλτούρας και την ανάδειξη νέων οπτικών, αξιών και πρακτικών. Ωστόσο, και οι νέες αυτές μορφές έχουν προβλήματα, αντιφάσεις και περιορισμούς, με κυριότερα το ότι οι συλλογικές δράσεις διαμαρτυρίας, όπως η εξέγερση του 2008 και το κίνημα των πλατειών του 2011, δεν είχαν άμεση και φανερό οργανωτική συνέχεια που θα εξασφάλιζε μια διαρκή παρουσία, καθώς και το ότι τα εναλλακτικά εγχειρήματα αντιμετωπίζουν σειρά από προβλήματα συμμετοχικότητας.

Οι νέες αυτές μορφές οδηγούν σε νέα ερωτήματα και προβληματισμούς σχετικά με το μέλλον της συλλογικής δράσης: Ταυτίζονται οι νέες αυτές μορφές κοινωνίας πολιτών με την κρίση, μετά το τέλος της οποίας θα επανέλθουμε στην «πρότερη κατάσταση»; Η αυτοοργάνωση, η δημοκρατική ή αμεσοδημοκρατική λειτουργία είναι στοιχεία που μπορούν να διατηρηθούν μακροχρόνια; Εγκυμονεί η αναδιάταξη του πολιτικού συστήματος και η ανάδειξη του ΣΥΡΙΖΑ στην κυβέρνηση κινδύνους για την ενσωμάτωση και την απώλεια της αυτονομίας έναντι των κομμάτων και του κράτους;

Η γνώμη μας είναι ότι τα ερωτήματα αυτά δεν πρέπει να οδηγήσουν σε προφανείς απαντήσεις που στηρίζονται σε γενικεύσεις του παρελθόντος, όπως ο σιδηρούς νόμος της ολιγαρχίας ή η βεβαιότητα του μαρασμού και της ενσωμάτωσης των εναλλακτικών εγχειρημάτων (Gibson, 2006,

2008, Gritzas and Kavoulakos, 2015). Αντίθετα, η οπτική που προτείνουμε είναι αυτή της ανοιχτής έκβασης, της ενδεχομενικότητας και ταυτόχρονα της συνεχούς ανάδειξης τόσο των δυνατοτήτων όσο και των περιορισμών, οι οποίοι δεν πρέπει να λαμβάνονται ως αιτίες παραίτησης ή απαισιοδοξίας αλλά ως δεδομένα, ενάντια στα οποία πρέπει να στραφεί η δράση. Σε αυτό το επίπεδο, η δουλειά της ακαδημαϊκής κοινότητας είναι εξαιρετικά σημαντική.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αγγελόπουλος, 2013, «“Μαζί” τα τρώμε! Πρωτοβουλίες κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας, πολιτικές του προσώπου και του χωρο-χρόνου», Πρακτικά του συνεδρίου «Μεταβολές κι ανασηματοδοτήσεις του χώρου στην Ελλάδα της κρίσης» που διοργάνωσε το Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στο Βόλο, 1-3 Νοεμβρίου 2013.
- Αδάμ, 2012, *Κοινωνική οικονομία και ενεργητικές πολιτικές ένταξης*, Ερευνητική Μονάδα Κοινωνικής πολιτικής, Αθήνα, ΙΝ.Ε. Γ.Σ.Ε.Ε.
- Ανθοπούλου Θ., Παρταλίδου Μ., Κεχαγιά Β., 2014, «Κοινοτικά Υποστηριζόμενη Γεωργία: Βραχείες αλυσίδες διανομής τροφίμου και νέες αλληλέγγυες εταιρικότητες μεταξύ πόλης και υπαίθρου», 10th International Congress of the Hellenic Geographical Society, Thessaloniki 22-24 of October 2014.
- Αφουξενίδης Α., 2004, «Κοινωνικό κεφάλαιο και μη κυβερνητικές οργανώσεις στην Ελλάδα», *Κοινωνία Πολιτών*, 10, σσ. 60-65.
- Αφουξενίδης Α., (2015 στον παρόντα τόμο), «Η κοινωνία πολιτών στην εποχή της κρίσης».
- Καβουλάκος Κ.Ι., Κανδύλης Γ., 2012, «Νέες μορφές αστικής σύγκρουσης στην Αθήνα: το πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο, ο λόγος και οι πρακτικές της απόρριψης των μεταναστών», στο Α. Αφουξενίδης (επιμ.), *Ανισότητες την εποχή της κρίσης*, Αθήνα, Προπομπός.
- Καβουλάκος Κ.Ι., 2013, «Κινήματα και δημόσιοι χώροι στην Αθήνα: χώροι ελευθερίας, χώροι δημοκρατίας, χώροι κυριαρχίας», στο Γ. Κανδύλης, Ρ. Καυταντζόγλου, Θ. Μαλούτας, Μ. Πέτρου, Ν. Σουλιώτης (επιμ.), *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Κιουπκιολής, 2014, *Για τα κοινά της ελευθερίας*, Αθήνα, Εξάρχεια.
- Μαυρογορδάτος Δ., 1988, *Μεταξύ Πιτυοκάμπτη και Προκορούστη: Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Οδυσσεάς.
- Μαυρογορδάτος Δ., 2001, *Ομάδες πίεσης και δημοκρατία*, Αθήνα, Πατάκης.
- Μποτετζάγιας Ι., 2006, «ΜΚΟ και Κοινωνία πολιτών, μια προβληματική σχέση: η περίπτωση των ελληνικών μη κυβερνητικών περιβαλλοντικών οργανώσεων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 27, σσ. 71-95.

- Μπουρίκος Δ., 2013, «Κοινωνική αλληλεγγύη στην Ελλάδα της κρίσης: Νέο Κύμα ανάδυσης της κοινωνίας πολιτών ή εμπέδωση της κατακερματισμένης κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη;», *Ερευνητικό Κείμενο*, 3, Παρατηρητήριο για την Κρίση, ΕΛΙΑΜΕΠ.
- Παπαδόπουλος Π., Καβουλάκος Κ.Ι., 2013, «Αναζητώντας τα όρια και τις δυναμικές κοινωνικού μετασχηματισμού», Πρακτικά του συνεδρίου «Μεταβολές κι ανασηματοδοτήσεις του χώρου στην Ελλάδα της κρίσης» που διοργάνωσε το Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στον Βόλο, 1-3 Νοεμβρίου 2013.
- Σημίτη Μ., 2014, «Κράτος και εθελοντικές οργανώσεις την περίοδο της οικονομικής κρίσης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 42, σσ. 36-61.
- Σωτηρόπουλος Δ., 2004, «Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: Ατροφική ή αφανής;», στο Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών*, Αθήνα, Ποταμός, σσ. 117-162.
- Τσουκαλάς Κ., 1986, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Χαραλάμπης Δ., 1996, *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Αθήνα, Εξάντας.

Ξενόγλωσση

- Amanatidou E., Gritzas G., Kavoulakos K.I., 2015, «Time Banks, co-production and foresight: intertwined towards an alternative future», *Foresight*.
- Amin A., Cameron A., Hudson R., 2003, «The alterity of the social economy», in A. Leyshon, R. Lee, C.C. Williams (eds), *Alternative economic spaces*, London, Sage, pp. 27-54.
- Dalakoglou D., 2012, «Beyond spontaneity», *City, analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, 16 (5), pp. 535-545.
- Fuller D., Jonas AEG, 2003, «Alternative financial spaces», in A. Leyshon, L. Roger, and C.C. Williams (eds), *Alternative Economic Spaces*, London, Sage, pp. 55-73.
- Gibson-Graham J.K., 2006, *A Postcapitalist Politics*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Gibson-Graham J.K., 2008, «Diverse economies: Performative practices for “other worlds”», *Progress in Human Geography*, 32 (5), pp. 613-632.
- Gritzas G., Kavoulakos K.I., 2015, «Diverse economies and alternative spaces. An overview of approaches and practices», state-of-the-art paper προσκεκλημένο στο περιοδικό *European Urban and Regional Studies (EURS)*.
- Jonas AEG, 2010, «“Alternative” this, “alternative” that...: interrogating alterity and diversity», in D. Fuller, AEG Jonas, and R. Lee (eds), *Interrogating Alterity: Alternative Economic and Political Spaces*, Farnham, Ashgate Publishing, Ltd., pp. 3-27.
- Jonas AEG, 2013, «Interrogating alternative local and regional economies: The

- British credit union movement and post-binary thinking», in H.-M. Zademach and S. Hillebrand (eds), *Alternative Economies and Spaces: New Perspectives for a Sustainable Economy*, Bielefeld, Transcript-Verl., pp. 23-42.
- Kaika M., Karaliotas L., 2014, «The spatialization of democratic politics: Insights from Indignant Squares», *European Urban and Regional Studies*, 0969776444528928.
- Kavoulakos K.I., Kandyliis G., 2011, «Framing urban inequalities: racist mobilization against immigrants in Athens», *Greek Review of Social Research, Special Issue*.
- Kotronaki L., Seferiadis S., 2012, «Along the pathways of rage: the time-space of an uprising», in S. Seferiades, H. Johnston (eds), *Violent Protest, Contentious Politics, and the Neoliberal State*, Farnham, Surrey, Ashgate, pp. 157-170.
- Kousis M., Kanellopoulos K., 2014, «The impact of the Greek Crisis on the Repertoire of Contention, 2010-2012», Proceedings *The Eurozone Crisis, Social Protest and the Civil Society*, European Sociological Association.
- Lee R., 2006, «The ordinary economy: tangled up in values and geography», *Transactions of the Institute of British Geographers*, 31 (4), pp. 413-432.
- Lee R., 2010, «Spiders, bees or architects? Imagination and the radical immanence of alternatives/diversity for political economic geographies», *Alternative Economic and Political Spaces: Interrogating Alterity*, pp. 273-287.
- Leontidou L., 2012, «Athens in the Mediterranean “movement of the piazzas” Spontaneity in material and virtual public spaces», *City: Analysis of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action*, 16 (3), pp. 299-312.
- Kousis M., 2003, «Greece», in C. Rootes (ed.), *Environmental Protest in Europe*, Oxford, Oxford University Press.
- Mercer C., 2002, «NGOs, civil society and democratization: a critical review of the literature», *Progress in Development Studies*, 2 (1), pp. 5-22.
- Mouzelis N., 1986, *Politics in the Semi-Periphery: Early Parliamentarism and Late Industrialisation in the Balkans and Latin America*, London, Macmillan.
- North P., 2010, «The longevity of alternative economic practices: Lessons from alternative currency networks», in D. Fuller, AEG Jonas and R. Lee (eds), *Interrogating Alterity: Alternative Economic and Political Spaces*, pp. 31-46.
- North P., 2013b, «The alternative economy at the regional scale? Lessons from the Chiemgau», in H.-M. Zademach and S. Hillebrand (eds), *Alternative Economies and Spaces: New Perspectives for a Sustainable Economy*, Bielefeld, Transcript-Verl., pp. 43-68.
- Petropoulou C., 2010, «From the December youth uprising to the rebirth of urban social movements: a spacetime approach», *IJURR*, 34 (1), pp. 217-224.
- Petropoulou C., 2013, «“Alternative Networks of Collectivities” and Solidarity-Cooperative Economy” in Greek cities: Exploring their theoretical Origins», *Journal of Regional and Socio-Economic Issues*, 3 (2).
- Sotiropoulos D., 2014, *Civil Society in Greece in the Wake of the Economic Crisis*, Konrad Adenauer Stiftung.

- Schreven S., Spoelstra S., Svensson P., 2008, «Alternatively», *ephemera*, 8 (2), pp. 129-136.
- Sotiropoulou D., 2012, «Exchange networks and parallel currencies: Theoretical approaches and the case of Greece», *Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο*.
- Vradis A., Dalakoglou D. (eds), 2011, *Revolt and Crisis in Greece: Between a Present Yet to Pass and a Future Still to Come*, Oakland, London, AK Press and Occupied London.

Karolos Kavoulakos, George Gritzas

Movements and alternative spaces in Greece in an era of crisis:
A new civil society

SUMMARY

The paper presents critically some new forms of civil society that emerged in Greece in the era of crisis, such as the squares movement and the alternative political and economic spaces. These new forms enriched quantitatively and qualitatively and renewed the Greek civil society overcoming problems of older forms, such as low independency from the political parties, the state and the market. They also contributed in many ways to the revitalization of democracy, and enriched the public debate not only by attempting to reframe crisis, but also by articulating –through their own action– an alternative proposal for the economy, society and politics. However, these new forms of civil society contain problems, contradictions and limitations and create a host of new questions about the future of collective action.

Keywords: civil society, social movements, the squares movement, alternative political and economic spaces